

ԱՐԻՒՆՈՏ ԻՐԻԿՈՒՆ

Իրիկուն է, հոգիս կ'երթայ վերստին
Գիւղէն հեռու, դաւեւեռուն մէջ, առնամ մօտ,
Եւ զեղամոյ վիթայ անգարձ հորուսին՝
Հափոփել իր երկբայանքներ զսիրոյ:

Դեռ անկազին իրիկունը կ'ետալ
Մայրամուտի խորհուրդին մէջ հոգեխառնով,
Հորիզոնը բացկայմօր սքըզուով:
Կը բորբնկի իր ծիրանի վերեւով:

Խորն երկինքին՝ բիւր երանգներ կը բռնէին,
Դաւեւեռուն մէջ կը պլպլայան մեղմ ցոլեր.
Գունասարսեակն աստուածային առուեսին
Այս պանծալի իրիկուն մէջ է բաժնէ:

Արեւն անհրէ մը կը նրճայ ամպերէն,
Որ կը սուզուին ոսկի ծովուն մէջ պայծառ,
Եւ կըրպէ ծրփուն գեծ մը, ուղիւստէն
Կը լրդուրտէ հորիզոնը բացակառ:

Արեւն անբոց, արիւնտ ալ սեւեռուն,
Ինձ կը նայի աւաղ-ուրթեամբ մոլեցին,
Ու կը դիւրէ մեծութիւնը դաւեւեռուն
Պակուցիչ փայլն իր վիթաւոր նայումովին:

Հեռոսական կամրի մահն է արեւին.
Պասանցն ամբողջ՝ արիւնցւոյ կը փռուի,
Եւ իրիկունն եղբերական ջրումին
Գիւրեւան մօտ անհունութիւն կը երմի:

Եւ կը սանի, կ'անցնի՝ պանը դիւրական,
Մայրամուտի խորհուրդին մէջ գուժաւոր,
Ու կը դիտէ հորիզոնը զիւղական
Ուր ա՛լ աներ եւ մոխիր կայ սքըզուր:

ԱՐՏԱՆԵՍ ԾԱՌՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ՄԱՍՄԱՆՑ ՏՈՒՆ

Հայ ժողովրդական վեպի մասին կարգ մը
ծանոթութիւններ

Իմ միտքս չէ՝ այստեղ տալ բազմադասական
կատարեալ ուսումնասիրութիւնը Սասմանց Ցան
սիրող մասերուն, որ առանձին բազմաշխատ
գործ է: Կ'ուզէի միայն հայրժայթած ըլլալ Հա-
մեմատական եզրեր մը, և լուրջ ուշադրութիւ-
նը հրաւիրել Հմեմտ ազգագրագէտ-պատմաբան-
ներու և լեզուաբաններու՝ մեր ժողովրդական
անգիր վեպ ու Հեքիաթին, աւանդութիւննե-

րուն և հաւատարմութիւն, բառին ու տառին վրայ:
Ժողովրդական վեպին — Սասմանց Ցան —
պատմալեզուական յարգն ու կարեւորութիւնը,
չափով մը ճանչցուել է արդէն մեր մէջ: Բայց
դեռ պէտք եղած ուշադրութիւնն ընծայուած
չէ անոր, և մանաւանդ հեքիաթներուն պարու-
նակութիւնը: Հեքիաթները՝ որք առաւելագէտ
կնիկատանի շատ-շատերէ իբր առասպելական
հաճելի ընթերցանութիւն, և չէ թէ վեպին ան-
ջատուած ու թափառիկ անդամներ:

Հեքիաթ անունով վերցուած այդ հրաշա-
պատում անգիրներուն վրայ նայելու է, աւանց
երկմտութեան, իբր ամենակարեւոր անգիր-ծած-
կագիր օֆիւլմաներու, որոնց ամբողջական բազ-
դատական ուսումնասիրութիւնը, — ժօտիկ ապա-
գայի մէջ — հազարն ըլսյ պիտի տիւն ինչպէս
ժողովրդական վեպին՝ այնպէս ալ մեր գրաւոր
պատմութեան տարրած ամբողջութեան վրայ:

Անոր, — հեքիաթ անունով մկրտուած ժո-
ղովրդական անգիր պատմութեանը — փրթած,
անջատուած մասեր են՝ կեդրոնական մայր
պատմութեպի մը, որուն իրանն է առ այժմ Սաս-
մանց Ցանն իր փոփոխականոր ձեւազոյցներով:
Նախնական դարերէն աւանդաբար պատ-
մուած, աճած, ձեւաւորած և փոփոխականութեւ
վերածուած միակ մայր պատմութեպին զանա-
զան գիծերը, — կարկառուն, տպաւորիչ, անմո-
ռանալի մասերը՝ ժամանակի ընթացքին անջատ-
ուել են մայր բունէն, պատմուել են իբր առան-
ձին զոյրջ կամ ուրոյն վեպիկներ: Քիչ-քիչ մոռ-
ցուել են մայր վեպին մէջ հիւսուած ու պահ-
ուած (անձերու) անունները, կամ կոչումները:
Նոյնիսկ՝ նոր ընթացիկ կոչումներ պատուաստուել
են՝ անջատուած վեպիկներուն մէջ այլևս տար-
տամբօրէն դեր ունեցող դիւցազներու, ու տա-
կաւ վրպական բովանդակիչ հիւսուածքէն մեր-
կանալով՝ կազմեր են անորոշ, անկապ ու թա-
փառական զրոյցներ՝ այս անգամ հեքիաթ անու-
նով:

Օրինակի համար, այդ թափառական ան-
ջատուած գիծերէն մէկն է, անկասկած, շատ
հեքիաթներու մէջ յիշուած «քառասուն գողեր» ու
պատմութիւնը: Եւ անանուն կամ Նորանուն քա-
ջի մը կողմէ անոնց սպանումն ու ուրին մալ-
սեօվիթերն տիրացումը:

Այդ 40 հարամները՝ Սասմանց Ցան Դա-

ւիթին հանդիպած և՛-ներուն (դեմ, գող, հա-
րամի) կրկնութիւններն են, և զանոնք մօրթո-
նող հրեանք՝ Գաւիթ Սասունցիքն է։ Ասոր նման
տակաւուն շատ օրինակներ, բայց ինքնին արդէն
աւելորդ է կասկածել այս կէտին մէջ, զի՝ նման
փրթած-թափառիկ վիպական գիծեր՝ ձկնաչափ
առատ՝ կ'լողան մեր ծովածաւալ Տէքիաթնեան
մէջ։

Կար ժամանակ մը, երբ հիմակուան յղը-
ւած լուսացնցուղ ագամանդը սէ ածուխի կտոր
մըն էր։ Ըսել կ'ուզեմ՝ երեսնեակ մը տարիներ
առաջ իբր սովորական պարզ հեկիաք մը հազիւ
ծառթէ էր՝ «Սասունց Տուռ»ը, որ հիմա անգը-
նահատեիկ պատմական գործ մըն է արդէն հայ
միւլգեոնի անգիր ու գրաւոր բաժինին համար։
Սրուանտեան նշխիսի՝ որ առաջին անգամ լոյս
աշխարհ զնեւու բախտն ունեցաւ հայկական
Տէքիաթնեան կարգին ձեռքն անցած «Սասուն-
ցի Գաւիթ» և ՄՏերի Գուռ» անուն անգրանիկ
պատմութեամբը, — և իրեն հետ իր ժամանակա-
կից նորաբաց ազգագիր միաքեր, — Տէքիաթ
սիրողստով միայն կ'մկրտէին հայ ժողովրդի պատ-
մական կոթողն եղող Սասունց Տուռ պատմու-
թիւնը։

Ժողովուրդն ինքը, «Սասունցի Գաւիթի հե-
կիաք» կամ «Սասնու Ծուռերաց հեկիաք» կամ
«Սասունց Տուռ» հեկիաք, «Սասնաար-Բաղդասա-
րի հեկիաք», կ'որոշորէր և կը պատմէր միւս
Տէքիաթնեան կարգին, ոչինչ խնարելով, կամ
մէկ միւսէն աւելի ազգային գոյնով ներկայաց-
նելու գիտումն ունենալով։

Բայց կոթողը միանգամ իր պատուանդանին
վրայ դրուելէն ետք՝ զայն հրաշակերտող ժողո-
վրդի բնիկ մկրտութիւն ի՞նչ կըքանուին սպա-
սելու էր, և ան չուշացաւ։

* * *

ՍԱՍՈՒՆԸ ՏՈՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼ. —

Հայ ժողովրդական գիւցաղնական պատմա-
վէպին գոյութիւնը պահող ու բերել-բերան
աւանդող ժողովուրդը՝ բնական էր որ, մասնա-
ւոր անունով մը ձանշնար իր վէպը։

Առաջին անգամ վէպին գոյութիւնը մէջտեղ
հանող անգրանիկ փոփոխակին տեղը, — Սըր-
ուանտեան — «Սասունցի Գաւիթ կամ ՄՏերի
Գուռ» անունը տուեր էր վէպին։

Ատի՛ վէպին բնիկ ժողովրդական մկրտու-

թիւնն ու անուանակոչութիւնը չէ՛ր սակայն։
Բանահաւաքին ի՛ր կողմէ յարմար դատուած
անուն մըն էր։ Միակ անձի մը պատմութիւնը
չէր կրնար գրաւել այն դիրքը՝ որուն մէջ պէտք
է գտնուի ժողովրդական վէպը։

Առանձին Գաւիթի մը գրողին համար գու-
ցէ կ'բաւէ «Սասունցի Գաւիթ» խորագիրը, շատ-
շատ՝ ՄՏերի մը գերակատարութիւնն ալ զգա-
ցնող, «ՄՏերի Գուռ» երկրորդ բացատրութիւ-
նով մը ածած։ Բայց այդ զոյգ միացած կոչում-
ներն ընդհանուր նկարագրէ զեռ շատ հեռի
կ'պահեն վէպը։ Անոնք անգոր են իրենց մէջ բո-
վանդակելու համաժողովրդական վէպի մը գա-
ղափարը։

Այդ երկուորեակ խորագիրը կարգաւորու
պէս՝ տարբեր ընդարձակ պատմական սահման
մը չի պարզուի մեր մտքին առաջ՝ քան այս թէ՛
գիրքը կ'պարունակէ «Սասունցի Գաւիթի մը և
ՄՏերի անունով կոչուող դրամ մը պատմու-
թիւնը»։ Այդչափ։ Ասոր սահմանը յոյժ անձուկ
է, պատմական միակ կամ առ առաւելն երկու
գլուխ միայն։

Առաջինէն տասնեակ մը տարի վերջ լոյս
աշխարհ եկող երկրորդ փոփոխակը, — Մանուկ
Արեղեանի «Գաւիթ և ՄՏեր» — աւելի ընդար-
ձակ սահման մը չկրցաւ ալ ժողովրդական վէ-
պին։ Նախամասը հանդիսացած առաջին պատ-
մըւածքին քով առաջին անգամ փոփոխակ
(variante) տուող այս երկրորդ ժողովածուն՝ եթէ
մէկ կողմէ անշուշտ տեղ չնշաւոր էակի մը
անունովը կ'որոշուէր, միւս կողմէ ստորո-
գուած անուններ մը՝ իրենց ստորագիծներէն
մերկ կ'էգէր, անեկի՛ անորոշ և անհամբալան
խորագիր մը փակցնելով ժողովրդական վէպին
ձեւատը, «Գաւիթ և ՄՏեր» փոխան «Սա-
սունցի Գաւիթ կամ ՄՏերի Գուռ» գրական ան-
ունն։

Եկաւ «Սասնայ Ծուռեր» կոչումով երրորդ
պատմութեամբը, (Գ. Վ. Յովսէփեանի), որ իր բո-
վանդակալից ճիւղերով պահանջ կ'ընէր աւելի
արտայայտիչ անունանորոթիւն մը՝ ժողովրդա-
կան վէպին, որ ա՛լ հասունցեր էր, ու մասնա-
ւորէ աւելի՛ ընդհանուր հայկական նշակութիւն
ունէր։

«Սասունցի Գաւիթ կամ ՄՏերի Գուռ» և
«Գաւիթ և ՄՏեր» վերնագիրն ամբողջապէս չի,
արտայայտուած վէպի բովանդակութիւնը, որով-

հետև բացի Դաւթից և Մհերից՝ վէպի մէջ կան և ուրիշ գործող գլխավոր հերոսներ (Սանասար Այդի-Մելիք և ուրիշները)։ Այդ ի նկատի ունենալով՝ մենք աւելի յարմար ենք գտնում (էրսէ Յովսէփեան Գ. վրդ. «Սասմայ Ծուեր»-ու իր յառաջաբանին մէջ) այդ վէպը իր ընդհանուր վերնագրով անուանել «Սասմայ Ծուեր», որ նշանակում է «Սասունի Գոթեր»։ Այդ կոչումը գեղեցիկ ու արտայայտիչ և միանգամայն ժողովրդական է, որովհետև Սասմայ Ծուեր և վէպի մէջ գործող իւրաքանչիւր հերոսը, և մինչգեռ այսօր էլ ժողովրդի բերանում գործածական է Սասմայ Ծու. ու կոչումը՝ վէպի ամեն մի հերոսի համար, և ժողովուրդին այդ վէպը «Սասմայ Ծուեր» է անուանում։ Սասմայ Ծու. ու կոչումը վէպի հերոսներին համար՝ կայ և Հ. Սրուանձառանի վարկանտում՝։

Հակառակ այդան փաստաբանութեան՝ պարզ է սակայն թէ՛ «Սասմայ Ծուեր» կոչումը, զոր գրեր է Յովսէփեան իր փոփոխակին վրա՝ չէ՛ր բնաւ ժողովրդական, և վէպին ազգային նկարագիրը չի գրուել։

Այդ կոչումը—Սասմայ Ծուեր—Յովսէփեանի իր անձնական յաւմար դասած անունն է. եթէ՛ր ըլլար բո՛ւն ժողովուրդական, այտը իր ուղղագրուէր «Սասնու Ծուեր» կամ «Սասնայ Ծուեր», ինչպէս իր յիշած Սրուանձառանի փոփոխակին մէջ երեք անգամ կ'գտնենք ասոնց (մէկը գրականացուած) ձևը, — «Սասնայ Ծուեր», «Սասնու Ծուեր», «Սասնու Ծու. ու» (1րդ Սրձ. 450, 154, 467)։

Արշակ որ Յովսէփեանի իր փոփոխակին մէջ, քանիցս կ'իշխուի «Սասմայ Տու. ու» կամ «Սասնայ Տու. ու» ձևը (Եր. 104-107), բայց այդ դարձեալ պակասաւոր կամ կրճատ մէկ ձևն է, փարձէք, բուն ընդհանուր-ժողովրդական կոչումին, Բանահաւաք հայրը՝ կրցած չէ օգտուիլ իր փոփոխակին մէջ «Սասմայ Ծուեր» կամ «Սասմայ Ծու. ու» յորդրջունքներէն շատ ու շատ աւելի առիթներով յեղչեղուած։ «Սասման Տու. ու» կոչումէն, — միանգամայն ժողովրդական ու արտայայտիչ։

Անկէ ետք, իրարու ետեւէ ըլլա աշխարհ ինչո՞ղ չորրորդ հինգերորդ և յաջորդ տասնեակ փոփոխակները՝ նոր, աւելի՛ ընդունելի կոչում մը չբերին մեր վէպին։ «Սասունցի Դաւիթ»,

«Մհեր», «Սասմայ Ծուեր», վաղածանօթ խորագրերը՝ պատաստ կոչումներ դարձան նոր փոփոխակներու համար։ Մէկը (6րդ) պիտականեցաւ նաև «Սասմայ փաշլուաններ» կոչումովը, որ նոյնքան սանն է հաւաքողին անձնական կրնա հայրութեան, և առուելապէս հէքիաթային և կրնական-ըմիշական նկարագիր կուտայ վէպին։

Սակայն ժողովրդական վէպը, որ ամբողջ ժողովրդին պիտի պատկանի, չէ՛ր կրնար գոյութիւն ունենալ մէկ-երկու հերոսի կամ հերոսներուն թերի մէկ կողմին անունովը, առանց արտայայտիչ ընդհանուր կոչումի մը։ Ժողովրդի ստեղծագործ հանձարը մէկ հերոսի անձին մէջ չէ՛ր սահմանափակուէր, կամ հերոսներուն տղայական խեղութիւններուն մէջ չէր որ աթոռ դնելու պիտի սահմանուէր։ Հանձարն իրեն յատուկ սեռն ու տոհմն ունի։ Իրեն սեփական «գպրոցը» կ'բնայ, — տո՛ւն մը՝ ուր պիտի ծնին, անձնան, անին իր տոհմին շարունակիչ տարրերը։

Հայ ժողովրդական վէպը, ահա կ'ներկայանայ մեզի իր սեփական տոհմին, գպրոցին ու ճուղին կնքանունովը, — ՍԸՍՄԸՆՑ ՏՈՒՆ, Սանասար ու Բաղդասար ըսին, «Պապի՛կ», — ըսին, վը՛լլա, Գոս մեր տան անունն մ'դիր՝ ու բա՛լէ գրի, Սասնու ու Սասնու... Ենդուց ետ՝ ըն տան անուն մնաց Սասմանց տուն։ (Իմ «Ս. Տու. ու» ԱԿԲ. 336-37, ԲՍԲ. 154)։

Այո՛, ժողովրդի վէպին ընդհանուր բովանդակիչ անունը «Սասմանց Տու. ու» է, որ ինքամի է անշուշտ «Քաջանց Տու. ու» կամ «Աջանց Տու. ու» զոյգ կոչումներով ծանօթ նոյնքան ժողովրդական վէպի մը, և հոմանիշ է՝ «Ջօրանց Տու. ու» յորդորումին (տե՛ս Ս. Կանայեանցի գրքոյ՛ր՝ Ջօրանց Տան Սասմայ Ծուեր)։

Այդ կոչումը, — Սասմանց Տու. ու — առաջին անգամ իբր ընդհանուր անուն՝ վէպին տուին իմ Կառկառի և Սպարկերտցի անգիր պատմիչներս։

Ես ինձմէ՛ «յարմար գտնելով» չէ՛ր որ գրի «Սասմանց Տու. ու» անունը՝ Հայ ժողովրդական վէպին (իմ գրի առած քառեակ փոփոխակներովը)։ Ես պարզ փոխադրիւն եղայ իմ անգիր պատմախօսներու։ Անոնք ըսեա՛ն — խուզօ, վրծկուկ Ակոր, Կանչօ, վերջէն նաև «Եւրան-Թիւ-

րան՝ իսկ պատմիչ Մանուկ — չո՛րսն ալ «Սամանց Ցուն» անունէն տարբեր ո՛չ մէկ կոչումով չէին յիշեր վէպը՝ ընդհանուր յիշատակութեանց պարագային։

Իրենք ալ իրենց կողմէ չէ՛ր որ կուտային այդ կոչումը, այլ իրենց կարգին՝ առեր էին վէպին եղանակով երգուած դասական հասցումներէն, որոնք կ'իշխէին անկասկած բարձր ու հարազատ հնութիւն մը, աւելի՛ քան արձակ պատմական կողմները։

Ես կարծեմ սակայն, մօտիկ ապագայի մէջ, «Սամանց Ցուն» ինքն անբաւական պիտի յայտարարուի ընդհանուր հայ ժողովրդական վէպին իբր բովանդակիչ անուն։ Երբ աւելի խո՛ր ուսումնասիրութիւն մեր հէքիականներն ու հէքիական վէպերը և արդէն եղածներուն քանակովը չգոհանալով՝ դեռ նորանո՛ր փոփոխակ վէպ ու հէքիական հաւաքելով բաղդատուին՝ այն ատեն գուրս պիտի գայ — ես խորապէս համոզուելու եմ — հայ ժողովրդական ընդհանուր վէպը, որ սեփական չէ միմայն Սասունի մը, որ անձուկ տեղական հայրենիքէ մ'աւելի՛ ոգևորուած պիտի ըլլայ ամբողջ հայ հայրենիքին հին սահմաններուն մէջ։

Այն ատեն «Սամանց Ցուն»ը՝ ճիւղերէն մէկը պիտի դառնայ բուն մայր վէպին, որ կը կոչուի հաւանաբար «Ազնաւց Ցուն», ազգ կազմող Աբանազ անունէն։ Այդ մայր բունին ճիւղերէն պիտի ըլլան գուցէ՛ քաջանց կամ Զոքանց Ցուն, և Յեքան-Քիւրամն . . .

Վէպին՝ Սամայ Մուր անունը տալն ուրիշ տեսակետով մ'ալ աններելի է։ Զի նկատելու է որ միմայն թուրքաւիթի ճիւղին մէջ է որ արտակերպ, խենթութեամբ գործեր մը կ'երևան, մինչ Սամասար-Բաղդասարի և միւս ճիւղերուն ճիւղաները յայտնապէս չունին ծուռութեան (խենթութեան) արժանի շարժումներ։ Թողունք դեռ այն կէտը թէ՛ վէպին որակած ծուռութենները՝ Գաւիթի սովորական անհատ մը չլլայլը ցուցնելու նշանակութիւնն ունին, և ծուռ մակդիրը պէտք է վերցնել՝ քաջ, անվախ, դիւցազն իմաստով։

«Սամայ Շուր» անունով եղած փոփոխակներուն մէջ՝ իրա՛ւ ալ կան խենթութեան գիծեր, որք իրաւունք տուած ըլլան այդ կոչումին։ Իմ կառկառեան և արարներուս փոփո-

խաներուս մէջ — որչափ գիտեմ — չէ մէկ տեղ չի՛ յիշուիր ծուռ մակդիրը Սամանց Ցուն գիւցազներէն մէկ կամ միւսի հասցէին։ Հազիւ միայն «Սաման օաղզմակեք Գաւիթ» որակուած կ'իշխէ գիպին մէկ-երկու առիթներով, այն ալ օտարներու (Մարութիւնքի մեր և Համաօղի) բերնով արտասանուած։

Կառկառեքի և Սպարկերտի պատմիչներուս գիւցազնավիպած «Սամանց Ցունը», իր կոչումովն իսկ բովանդակիչ ու լուրջ իր անունին պէս պէս լրջութեան խո՛ր երանգ մ'ունի ծայրէ ծայր։ Կարծես իր պատմիչները միւսներէն աւելի՛ լրջօրէն գիտակից են իրենց աւանդած վէպի պատմական գերին, և այնպէս իբր սովորական ժամանցի նիւթ ըլլալու սահմանուած հէքիական նկարագրէն բարձր դերով ձանչցած։

Միայն իմ երրորդ փոփոխակին (Վանի բարբառին) մէջ՝ տեղ մը կ'իշխուի «Սաման Շուր» յորջորջումը, որ առանձին ալ չէ սակայն, այլ կ'իշխուի «Սասուն քաղաք»ի հետ միասին, «Սասուն քաղաք կէր (կար) Սաման Շուր, ձեռ կ'թալէր բարդի ծառեր . . . ևն»։

«Սասուն քաղաք» կոչումին կ'հանդիպինք նաև 3-րդ (Թուրք) փոփոխակին մէջ, ինչպէս Հալաբայ քաղաք, Դիարբէքուր քաղաք, Մըսրայ քաղաք, Բըլայ քաղաք, Վանայ քաղաք, ևն։ Իսկ 6-րդին մէջ կ'իշխուի նաև «Սամայ օեղ» կոչումը, որ գուցէ դեռ պէտք է ըլլայ. — Սամայ դէ՛՛՛ (Սամայ՝ կողմ, երկիր)։

Ժողովուրդը՝ քիչ անգամ փոխաբերութիւն է ըրեր իր վէպին մէջ՝ «Սամուն ծուռ» կամ Սամուն ծուր» կոչումը գործածելով։ Ընդհանրապէս շատ սովորական գործածական է «Կա՛ճեսայ ծուռ», «Կաճեսայ ծուր» կամ աւելի ընդհանուր երանգով՝ «Շատիւ ծուր» կամ «Շատիւ գիտսիրներ» անունով։ Կաճեսայ ծուրը նշանաւոր են նոյն իսկ՝ և բաւական տարածուած զրոյշներ կան անոնց խենթութիւններուն շուրջը։ Եւ այդ խենթութեան ալ բնական պատճառ մը կայ. առանց ատոր՝ Կաճեսայ ինքնին ծուռ չի արտադրելու։ Այդիւր մէ՛ իբր թէ՛ այդ ծուռութեան ստեղծում, որ կ'գտնուի Շատիւ Կաճեսայ գեղին մէջ, և որմէ խմորը խեղի թիւնութիւններն մը կ'ունենայ։ Բայց թէ՛ արդեօք իսկպէս բնական ջրի աղբիւր մէ՛ այդ թէ՛ տգիտութեան բարոյական աղբիւրը՝ ես չեմ կրնար որոշել։

Սակայն, Սասմանց Տունը, ընդհակառակն, չէ թէ խնդրէ պակաս դիւցազներու ցեղ մէ, ոյլ քաջամարտիկ դիւցազներու արքայական յայտնի եւ շարունակական տոհմ մը (dynastie), որմէ սերած են իշխանազուններ, «Արքայորդի» ի սերմանէ Սասմարայ՝ խորն. Գ. ԾԵՒ. 504): Պէտի տեմանքը թէ՛ այդ սերունդն ուրիշ՝ եւ դէպ ուր:

Այսչափ նախ քան այդ՝ քանի մ' խօսք ալ Սասմանց Տուն եկողմին Սասուն բառի մասին

* * *

Վէպին դիւցազներուն շինած բերդին անունը կ'տարբերի փոփոխակէ փոփոխակ, նա- յելով թէ ի՞նչ ստուգաբանութիւն է տրուեր պատմիչներուն կողմէ՝ վէպին բնութիւն համա- ձայն:

Անդրանիկ երկրորեակ եղբայրներուն (Սա- նասար-Բաղդասարի) շինած բերդը կը կոչուի Սասուն, ըստ առաջին փոփոխակի (Սրձ. 144) — «2ընդի որ անուն չըբ դրի, քարէ սան սուն էք զարկէ՝ ընդբա անուն տ'եղնի Սանսուն, Սասուն»: Նոյն կը կրկնուի նաև երկու փոփոխակի մէջ, — «2եր բերդի անուն՝ սուն վըր սան, — Սասուն (Յրգ. 19, եւ 40-րդ. 17):

Իբր ստուգաբանական հիմ կ'տրուի՝ «քարէ սան (սիւնին) սուն զարնել՝ կամ «սուն վեր սան» (սիւն՝ սիւնի վրայ) բռնազբոս բացատրութիւնը, որ սակայն բուն պահուած անունակոչութեան մէջ չի ճար Սան-Սուն, ոյլ՝ Սա-սուն ձևովը: Խուսմը մը փոփոխակներ կ'համաձայնին աւելի՝ բանաւոր ստուգաբանութեան մը վրայ, — Սասուն ձևին համար:

Այսպէս իմ կառուու փոփոխակին մէջ՝ պա- պիկը կ'ըսէ. % «Էսիկ էլ սուն չի, էսիկ էլ տան բազար չի՝ . . . էսիկ Սասուն ա, Սասուն . . .»: Աւ երկրորդ (Սպարկերտի) փոփոխակով նոյնն իսկի կորոյի կ'արտայայտուի, — «Նալ ապրին զու պարիկ, Աստուած քի արքայութիւն տայ. . .», մեր տան անուն մ՛՛ զրի՛ր՝ ու բալէ զրի՛ր, — Սասուն ու Սասուն . . .»:

Միևնոյն ստուգաբանութիւնը նաև ուրիշ հինգ փոփոխակներով, — բերդին սարսափելի Սասուն մեծութեան նկարագրին իբր միտկ պատ- ճառ այդ անունակոչութեան:

Իսթերորդին Սասուն ձևը տառապէս թէև

տարբեր՝ բայց իմաստով նոյն է Սասուն ձևին հետ: Արդէն անմիջապէս ստորեջ տրուած բա- ցատրութիւնն է. «Աճպին, սարսափելի»:

Սասուն բառը՝ վերցուած անգղից, սար- սափելի նշանակութիւնով՝ գործածական է ժողո- վըրդի հասարակ բարբառին մէջ ալ. «Սասուն՝ կրակ», «սասունական կրակ»՝ կ'ըսեն վանեցիք՝ տնդիմարելի, տարածուն, բարկ կրակին, «Սա- սուն տուն մ'ի շինէ՛ որ . . .», «Սասուն քարե՛ր կէր զան (կար հոն)». ևն. ևն. ոճեր՝ գործածա- կան են տեղական բարբառին մէջ:

Մենք այդ բառին կ'հանդիպինք նաև ուրիշ առիթով մը, եւ երկու տեսակ հնչուածով. Այդ՝ «Սասման ժամ»՝ կամ Յասման խաչ՝ ձևերն են: Առաջին հնչումը կ'գտնենք մեր նահանգի հա- բաւարնիներու (կառուու, Մոկս, Սպարկերտ ևն.) բարբառին մէջ, իսկ երկրորդը՝ մեր Վանին:

Սպարկերտցի Մանուկէ երբ տեղեկութիւն- ներ կ'բաղէի «Ծրագիր Հայ Ազգագրութեան» (Խալաթեանցի) 251րդ հարցումին համար՝ կ'ըսէր. — «Գեղէն՝ գեղական ամէն-մէկ բան մը կուտայ՝ կ'թափին միտսեղ, ամէն մէկտեղ մատաղ կ'ընեն, հաց կ'ցրուեն աղքատներու, անոր համար կ'ը- սեն Սասամ ժամ, — մեծամբոխ ժամ-պատարդ»:

«Սասման ժամ» կամ «ցամաք ժամ» կ'իշ- ւին մեր վէպին փոփոխակներէն (3-րդ՝ 90, 1-րդ՝ 153)՝ . . . Ըստնց գեղ ցասման ժամ է, պատա- րագ է, տղէն էդ պաղով անգցեր է՝: «Նարուրդ էսաց, Դաւիթ, մեր գեղ սասման ժամ ի . . .», իս երթամ ճաչ պիրիմ՝ ուտինք»:

Սասուն կամ սասունի սոսկառիթ նշանա- կութիւնն է որ կ'երևայ զարձակ դուգ-Բագօի խօսքերուն մէջ. «Ես գիտէի՝ Սասուն գաշա էր ու դուրան. նս ի՞նչ գիտէի քար էր ու կապան. Մարդ էր ելեր սասունական = variante՝ գա- զանական»: «Սասնտկան»ին փոխան յիշուած գազանական հոմանիշն ալ ինքնին առանց պատ- ճառի չ'է յատկացուեր Սասմանց տան ու տնե- ցիներուն անունին, գործերուն ու երկրին:

«Թէրան-Թիրան»ի մէջ յեղյոյցուած եւ ազ- գաբանութեան վերին կատարը զրուած «Սասուն»- կու ալ երկարաշնչա անունն ալ, կարծեմ, ունե- նայու է ոչ տարբեր նշանակութիւն՝ քան մեծ, անեղ, սարսափելի, բազաւոր (կուալ):

Մէկ կողմ՝ թողնով պարսիկ Սասուն, սասան (եան) անունին հետ մեր վէպին սասուն եւ սասուն

կոչումին աւելնութեան հաւանականութիւնը, իմ ուշը կը կեդրոնանայ մասնաւորապէս աւելի հին, բւեռագրական անունի մը վրայ:

Յայտնի է թէ այդ նոր կարգացումն արձանագրութիւններուն համեմատ Մուսասիւր կը կոչուէր ա՛յն երկիրը՝ որ հիմնական Մուշ-Տարուն է: Այդ հին փոշումն աւելի պատշաճ է բաղադրուի Մուռ և Սասուն, Սասունն երկրաւորներուն հետ:

Հարցնով Մուսասիւր անունը՝ կ'ունենանք Բի-Սասուն: Բի կամ Բի կրնայ՝ արդեօք ձայնաընթացութիւնը սեպուիլ ու՞ր մասնակին, որ Սասիմ բառին հետ կը կազմէ Մուսասիւրի հին թագաւորի մ'անունը, Ուրաարիմ (Բգմկ. 1909, թիւ 2՝ 74 բ, և՛ ստորէջ):

Ուրաարիմի վերջին վանկն ալ՝ կազմուի է գուցէ Սասունի Սիմ կամ Սեւ-սար Լեւոնանուններուն:

Այս կէտին վրայ ուշադրութիւնը կ'հրաւիրեմ բաղադրական լեզուաբանութեան ու պատմա-ազգագրութեան հմուտ բանասէրներուն, որք պիտի կրնան մեծ ծառայութիւն մատուցանել մեր աշխարհի և դրացի երկիրներու նախնի մշտնապատ տարածութեան:

Յիշելով նաև «Յէրան-Թիւրան» վէպիս մէջ յիշատակուած «Սուսանայ Դաշտ» տեղանունը, որ գուցէ Սասունայ Դաշտ» պէտք է ըլլայ (կամ Շաւարշանայ)՝ ես կ'անդիմ Սասանց Տան տեղին:

* *

ՍԱՍՄԱՆՑ ՏՈՒՆԻՍ ՏԵՂԸ—

Սասանց Տան անդրանիկ երկուրեակ դիւցազներն են Սանասար և Բաղդասար:

Աւառին փոփոխակը (Սրձ. 137) Սանասարը կ'յիշէ իբր կրտսեր եղբայր, և Բաղդասար անունին տեղ կ'դնէ Աքամիլի իբր երէց եղբայր:

Երրորդին՝ Արարանի բարբառով փոփոխակն ունի Սանասար և Ալիլիլիլ անունները՝ երէցութեան ճիշտ կարգովը (3-րդ Գլխ. 13): Իսկ Մոկաց բարբառովն ունի Սանասար և Բաղդասար անունները, նոյն կարգով:

Ութերորդ պատմութեան ալ համեմատ է իմ զոյգ փոփոխակներուս (Տրգ. Հյփն. 5): Եօթերորդին Արարատեան փոփոխակը նոյնպէս (7՝ Արշ. 48):

Եթէ փնտռենք այս անունները մեր ամե-

նէն հին պատմագրքին մէջ, անոնց որոշակի յիշումը կը գտնենք թէ՛ մէկ թէ՛ միւս անուններով: Խորհնացին անդողակի յիշելով Սենեքերիմ թագաւորի որդիներուն Հայոց մէջ գալը՝ կուտայ Արամելիք և Սանասար անունները, երէցն իբր թէ Արամելին ըլլալով: Բայց քիչ վարը՝ կ'դնէ Արգամոգան (փոխան Արամելի) մըր կրտսեր եղբայր Սանասարի:

Այստեղ կ'թելագրուիմ խորհելու՝ արդեօք Արգամոգան անունը Արամելի երկրորդ անունն է զոր կրկնութենէ խուսափելու համար կ'յիշէ խորհնացին քիչ վարը ա՛յն տեղէն՝ ուր կուտայ անոր բուն անունը՝ Կամ թէ՛ Արգամոգան կոչուի Արգամոգան երէցութեան տիտղոսն է, (արգ—մեծ, արք. տեսնել նաև իմ Սպարկերտի փոփոխակը՝ 639, Արգալ թագաւոր) զոր իբր անուն է առեր խորհնացին:

Կայ նաև ուրիշ վարկած մը՝ Արդեօք Արգամոգանն ալ երրորդ եղբայր ա'է Արամելին ու Սանասարին, թէ՛ն պատմութիւնն ու ժողովրդական վէպը միաձայն՝ երկու եղբայրքն աւելի չեն յիշեր ոչ մէկ անգամ՝ ի Հայս եկած (տեսնել քիչ վարը): Երրորդ եղբոր մը գոյութիւնն ընդունելուն Արգամոգան անունն համահունչ Հաւագ անունը կուգայ մէկտեղ, որ զիտենք թէ փեհլիվան մակդիրովը կը կազմէ Սասանց Տան եօթերորդ ճիւղը, Հաւագ փանիկվան:

Այսպէս՝ Արգամոգան անունը տրոհելով՝ կ'ունենանք Արգ- Ամ (ո) զամ(ն) ձևը, որուն Ամգա վերջամասը՝ շատ բնականօրէն կրնար դառնալ քրդախոս հայերու համգա ձևին՝ այդ անունը ամեն օր գործածող անգիր ժողովուրդի մը լեզուին վրայ:

Հիմա, խորհնացու այդ հատուածն ուշի-ուշով նկատի առած՝ կ'տեսնենք հակասութիւն կամ թիւրիմացութիւն մը պիտի ըլլայ բնագրին մէջ: Աւառին անգամ՝ Սենեքերիմի ի Հայս փախըտական զոյգ որդիներուն անունները կ'դնէ Արամել և Սանասար, իսկ ատոնց՝ մեր երկրի մէջ տեղաւորուիլ յիշելուն՝ Սանասար և Արգամոգան: Դարձեալ խորագիրն ու բնագիրը (ԻԳ-րդ զիլուն)՝ զիրար կ'հակասեն ու կ'ըրացնեն նոյն ատեն «Յաղաքս որդւոյն Սենեքերիմայ, և թէ Արծրունիք և Գոշունիք և բղձին անուանեալ Աղձնեաց՝ ի ճոցանէ սերեալ»՝ կ'ըսէ խորագրին մէջ, մինչդեռ երկրորդ հասուածին վերջը կ'գրէ՝

“Իսկ Արգամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ, ի սմամէն ասէ պատմագիրն չիսել զԱրծրունիս և զԳնունինս”:

Ի՞նչ պիտի հասկնա՞ք այս գերանունին՝ տեղ մը յոքնակի տեղ մը եզակի գործածուելէն: Անշուշտ սա թէ՛ խորագրին յոքնակի գերանունին (ի նոցանէն — որգացն Սենեքերիմայ) ուժովը՝ Արծրունիք և Գնունիք սերած են Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի ի Հայս փախստական որգիներէն, Աղբամէլ և Սանասարէն, կամ Սանասար և Արգամոզանէն: Իսկ երկրորդ հատուածին “ի սմամէն” եզակի գերանունէն պիտի հետեւցնենք որ՝ Արծրունիք և Գնունիք կ’սերին Արգամոզանէն (որդի Սենեքերիմի, և երկայր Սանասարի), որ նոյն և Ագարսեմիի հետ:

Խորենացին ուրիշ տեղ մ’ալ (Բ. Գիրք. Է. 163)՝ այդ զոյգ նախարարութիւնները սերած կ’համարի Սենեքերիմի մէկ զաւակին, առանց անունը յիշելու. “Եւ են այս երկու տունքս ի զաւակէ Սենեքերիմայ, Արծրունիս և Գնունինս”:

Սենեքերիմի այդ մէկ զուկին անունը կարծէք որոշուած է հետեւեալ կտորին մէջ. “... Այո՛, ասէ (Հաւասար Արծրունին առ Հապուհ) ծանաչեմ՝ և զիս արքայորդի ի սերմամէն Սամասարայ” (Խորեն. Գ., Եւ. 504):

Սակայն թովմա Արծրունին կ’իշէ Ասորդան- (իս) անունով երրորդ որդի մ’ալ՝ Սենեքերիմի (Թ. Արծ. 36): Ասորդան — ինչպէս կ’երևի — իրենց որդին էր, և Սենեքերիմ հօր երուստա- ինքնի պաշարումէն դարձան՝ նենգութիւնով անոր տեղը կ’գահակալէ, իսկ Աղբամէլէք և Սանասար կ’սպաննեն Սենեքերիմ հայրենին ու կ’փախչին Հայաստան:

Կ’թուի թէ՛ իմիներուս հետ մէկ-քանի փոփոխաներուն յիշած Բաղդասար ունենը — զոր չուինն ոչ 1-րդ և ոչ 3-րդ փոփոխանները (վերջինս Աբարաիւնից բարբառին) և ոչ զբաւոր պատմութիւնները՝ նոյն եղած պիտի ըլլայ Սենեքերիմի երրորդ որդի Ասորդան(իս)ի հետ:

Ատոր աւելի հաւանականութիւն պիտի գտնենք գեւ յիշելով Բիւռոսի խօսքերը զոր կ’իշէ Խորէն Ստեփանէ՝ իր Խորենացու աշխարհաբար թարգմանութեան Ծանոթութիւններու վարդի (N° 128)՝ Յովսեփոս Փլարիոսի առած մանրամասնութիւններէն. “... Այս գործից զարհուրած, ժողովուրդը աքսորեց նոցա. նոքա

փախան Հայաստան, և նորա կրտսերագոյն որդին Ասար-Բախոդ յարթեց նրան”:

Արդ Ասար Բախոդ անունը շրջած՝ կ’ունենանք Բախոդ-Ասար, որ մօտիկ հուզայ Բախ(ս)դ-Ասար անունին, — Բաղդասար՝ ժողովրդի բերնին մէջ:

Յաւանութիւն է անշուշտ այս տեսակ բառաբանութեան փորձը, բայց կրնայ անհիմն ըլլալ, կամ ծագայել աւելի՝ հմուտներուն խորին ուշագրութիւնը սեւեռելու՝ այս կէտին վրայ: Ժողովրդական կրճատ գործածութիւնով՝ Բաղդասար կ’ըսեն Բաղդասարին Բայց կան նաև Բաղդիկ և Բաղդո, կամ Բաղդիկ և Բաղդե, Բաղդո, Բաթո, Բաս-Բաս ձևերը:

Գուցէ ապագայ ուսումնասիրողները՝ կապ մը գտնեն նաև Բաղ(ս)ար — Բաղ անուններուն մէջ, նկատելով որ Բաղ եղբորորդին է Արմենակի, որ ծնեւ է Բարեւոնի մէջ, ինչպէս երկրորդ կ’իշտատակէ Խորենացին (Ա. Ժ. 53, ԺԲ. 60):

Բարելոն, կ’իշտուի ժողովրդական վէպին մէջ Բաղդաս անունով (Կ. րգ.՝ 143-44), ուր է ըստ վէպին՝ Սամանց Տան Բաղդասարի գերեզմանը, ինչպէս որ քաղաքն ալ իր անունով կոչուել է Բաղդաս:

Բարեւոն քաղաքը սակայն շինեւ է, ըստ աւանդութեան, Ներսիս թագաւորի կողմէ, որուն այս վերջին անունը՝ Ասորեստանի թագաւորներու կարգին՝ զաղ կամ Պալլոս գարձած Սարգանս-Պաղ, — Պալլոս՝ անկարելի է որ չ’իշեցնէ Բաղդասար անունը, որուն տարբեր մէկ ձևով երեցած Ասար-Բախոդ կամ Ասորդանը կ’իշտուի Բարեւոնի վրայ, ինչպէս Թովմայի բերնով յիշեցիք իշ վերջ:

Սամասար անունը. որ թէ՛ գրաւոր աւանդութեան ունի է թէ՛ ժողովրդական անգիր զրոյցներուն մէջ պահուած է Բարեւոնի միակերպ, անփոփոխ՝ անդական կրճատ ձևով կ’որոգորդուի նաև Սամո կամ Սամոս, երբեմն ալ Սամիկ:

Վէպին անփոփոխ պահած Սանասար անունը՝ անշուշտ տարբեր մէկ ձև է Սալմանասար ասորի անունին: Այս վերջինէն ալ հաւանաբար ծագած ըլլալու է Սալման անունը, որուն կ’հանդիպինք “Յէրան-Թիւրան”ի հայ-պարսկական մէջ (Սալման-փալեփան, Սալման-է-Սընդի)՝ Ասար բառի՝ որ իբր ամանց տրուած կ’ստաննէ Ասորեստանի շատ թագաւորներու անունին՝ անբաժան է նաև

մեր վէպի Սանասար և Բաղդասար անուններէն,— Սան-Ասար, Բաղդ-Ասար: Նոյնը նաև «Թէրան-Թիւրան»ին, — Սալման-Ասար. Սալ-ման-ասար, Ս-(ալ)ման-ասար:

Ասար կամ Ասոր նոյն են ասորական լեզ-ւին մէջ: Արդ գարմանալի չէ՞ երբ կ'գտնենք Սալմոյ-Ձար յորդորոսմը ա՛յն հայ գաւառին համար, ուր է Սասուն, Սանասարի հիմնած Սա-մանց Տունը . . . «Նկատի առնենք որ ս և ձ ասուները լծորդ են միշտ, օտար լեզուէ փոխա-գրութեան մէջ, և հետևաբար կարելի է հնչել Սալմոյ Ձար» օտարի մը հնչումով Սալմուսար: Ձար և օտար բառերն արդէն իրենց սկզբնական սահմանին մէջ հոմանիշ են:

Մենք ունինք զեռ ևս ուրիշ տեղական անուն մը, որ կ'երթայ այդ նոյն Սալմանասար և Բաղ-դասար ասորական հնչումներուն վրայ:— Վա-րգայ Սարի մէջ ձորի մէջն է Ս. Գրիգոր Լու-սաւորչի վանքը, որ կը կոչուի նաև Սալնապա-սու Ս. Գրիգորի վանք, հաւանաբար ա՛յն պատ-ճառով որ՝ քովը կայ Զառնապաս անուն աղ-բուրը՝ իր բարեհաճ ջրովը նշանաւոր:

«Սալնապատ» կամ «Զառնապատ» (փերինս ժողովրդական յորդորոսմով իր մէջ ունի, կար-ծէք, շրջուած ձևը՝ Բաս-Սար («Basso, Բաս-Բաս, Բաղդասար») անունին . . .

* * *

Գանք հիմայ բուն խնդրին:

Ո՛ւր հաստատուեցան Ասորեստանի Սենեքե-րիմ թագաւորի փախստական զոյգ գաւազները: Եւ որո՞նք են իրենց սերունդը կազմող նախա-բարութիւնները:

Հիմ բունելով գրաւոր և անգիր աւանդու-թիւնները՝ մենք կրնանք որոշապէս ըսել թէ՛ պատմական «Սանասունք»ի և դիւցազնավպիա-կան «Սասմանց Տուն»ի ամբողջ արարուածները՝ տեղի կ'ունենան ծովակի մը բլրաւորէի երկիւ-րեւուն մէջ:

Այդ ծովակը գրաւոր յիշատակարաններու յիշած Ապոյ, կամ Բզնուհաց և կամ Վանայ Մովն է, ասոր կասկածեւել տեղի չէլայ:

Արդ, Սենեքերիմի որդիներ Ագրամէլէք և Սանասար՝ Նինուէէն կ'փոխին կուգան (ի Հայս) «յաւեւելս Բիւսիսոյ», և բուռն գնդաւ . . . գան

մտանն ի լեառն Սիւ, որ յանուն հաւոյն իւրոյ Սեմայ անուանեալ էր, (Թ. Արծր.՝ 3 և 36 էրեւ), եւ «յորոց զմին յաւեւեօից հաւաւոյ աշխարհս մերոյ, մերձ ի սահման նորին Ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաղ նախին, այսինքն զՍանասարն, և ի սմանէ սերեալ լցին զՍիւն ասացեալ լեառն» (Խորն. Ա. Իգ. 106):

«Իսկ Արգամոգանն յաւեւելից հարաւոյ նո-րին կողմանն բնակեալ, ի սմանէ ասէ պատմա-գիրն լինել զԱրծրունիս և զԳուռնիս» (նոյն տեղ):

Առաջնորդուելով զոյգ պատմագիրներու ջուցած ճամբովը, ուրեմ, մենք կ'տեսնենք որ Ագրամէլէք և Սանասար փոխշելով Ասորեստանի Նինուէ քաղքէն՝ իրենց սահմանամերձ Հայաս-տան՝ «բուռն գնդաւ» կ'գիծեն զեպ արեւելեան Բիւսիս (Թ. Արծր. 36), ուր էր Հայոց թագա-ւորը, Սկայորդին:

Սկայորդին անշուշտ սիրով ընդունելով Աս-րեստանի հայրապետ փախստականները, Ագրա-մէլէք և Սանասար, անոնց կ'յատկացնէ բնակու-թեան տեղ:

Անոնցմ մէկը՝ Սանասար (իրեններով)՝ կը բնակնէ մեր աշխարհի արեւմտեան հատար, Սիւմ լեռան վրայ, զոր ապա բաղմանաւով կ'ըն-ցընեն յաջորդ սերունդներ: Վերջէն այդ ցեղի պերճքն և գլխաւորն . . . մտերմութիւն վաս-տակց առ թագաւորն մեր ցուցեալ, քղելիսու թիւն կողմանցն արժանաւորեցան անունը՝ (այսինքն՝ Բաշխուլութիւն Աշմեսաց) (Խորն. Ա. Իգ. 106):

Կ'ճնայ Ագրամէլէքին յատկացած վայրը նկատի առնել:

Խորենացին անմիջապէս կուտայ այդ տեղե-կութիւնը, բայց ոչ թէ Ագրամէլէքի անունով՝ այլ Արգամոգանին իբր անմիջական կցորդ՝ «Գորոց զմին» (Սանասար) յիշուածքին՝ կ'յարեւ. «Իսկ Արգամոգանն յաւեւելից հաւաւոյ բնակեալ (ըն-ուռութեամբ՝ Սկայորդո՛ւ կողմէն), ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զԱրծրունիս և զԳուռնիս»:

Եթէ ընդունինք Արգամոգանն իբր Ագրա-մէլէք կամ Բաղդասար (ըստ Ժող. վէպին)— և ուրիշ կերպ կարելի չէ՞— այն ատեն կ'ունե-նանք անգիր և գրաւոր պատմութեան բաղդա-տաբար համաձայն հետեւեալ արդիւնքը:—

Սանասար որ ժողովրդական վէպին համե-մատ առաւելապէս երէց եղբայր կ'ձանջուի,

կ'ընակի Հայոց Աշխարհի արեւմտեան-հարաւ՝ Սիմ լեռան շուրջը, և Հիմնադիրը կ'ըլլայ Սա-
նատարեան Յոնմիմ, կամ Սասման(ց) Տուն-ին: Պատմութիւնը կ'ըսէ՝ «Եւ ի սմանէ սերեալ լցին
զՍիմն տապեալ լեռան», կամ՝ Եւ եղեալ նոցա
ի Սիմ լերին մինչ 'ի Տիգրանէ Հայկազնեաց»:

Ժողովրդական վէպը կ'ըսէ՝ «Սանասար նըս
տուկ էր Սասուն», «Երամէլէք . . . օրերուց օր
մ'լէ զարկեց գնաց շուր 'ի Մըսըր (1), սպանեց
զՄարայ թագաւոր . . . , ու նստաւ Մըսըր,
եղաւ թագաւոր «(1-րդ՝ 143): — «Եւթիմէլէք
էլաւ . . . ջոկու . . . , գնաց Հասաւ ուր Հօր
թաղաք . . . , (Հոն) բերեցին Եւթիմէլէք զրին
թագաւոր . . . : Եդի ծնաց էդ տեղը. ետ
դառնանք՝ էրթմանք Սանասարի կուշտ: «. . . Սա-
նասարին եղաւ մէկ տղայ» (Սասուն Բերդի մէջ)
(3-րդ՝ 19-20): — «. . . Սանասարին էլ զրին թա-
գաւոր Սասունայ մէջ՝ 7-րդ՝ Ե. 49):

Աւերմն Սիմ լեռան շուրջը բնակողը Սանա-
սարն է, և իր սերունդը տալեւ բազմանալով
կ'ընցնէ ամրոյճ Սիմ լեռան բնակելի մասերը. —
Աշմէլէք-Տուրուբերան:

Սիմ լեռը, կ'իշխատակուի «Աշմնեաց Սաս-
նայ գաւառին մէջ, և կը կուշի նաև Սասուն,
Խոյթ և Տօրոս»: Իսկ Մուշի տեղական յորդորնու-
մով այդ լեռը երկու անուն ունի, — Սիմ սար
և Սիւ ճար (սև սարեր), ինչպէս կ'տեսնուի Մուշի
աշխարհացոյց քարտեսէն:

Ժողովրդական վէպի բոլոր փոփոխակներու
մէջ, արդէն կ'հասգիպինք Սիւ-Սար կամ Սաս-
նոյ-Սար կոչումներուն, որ նոյն է Սիմ կամ Սև
Սարերու հետ (կայ սակայն ուրիշ վարկած մը
Սև Սարը Մասիս ըլլալու մասին):

Իսկ Աղբաթմէլէք կամ Բաղդասար կամ Ար-
գամոյան, վերջապէս Սանասարի եղբայրը, — որ
Ժողովրդ. վէպին մէջ առաւելապէս կրտսեր եղ-
բայր կ'անուշուի, — բնակեր է մեր աշխարհիս
արեւելեան-հարաւ (Խոյն), ամէն հաւանականու-
թեամբ վանայ Ծովակին եղբրը, այսինքն բուն
իսկ Մոկէ-Ռշտունիք-Վանոտապ գաւառներուն մէջ:

Աւերմն Ատրեստանի փախտապէս արքա-
յորդիներէն Սանասարն ըլլալով Սասմանց Տան
նախաՅայր-Հիմնադիրը՝ Աղբաթմէլէք-Արգամոյան-
Բաղդասարն ալ կ'ըլլայ վան-Վասպուրականի

Արծրունեաց տոհմին հիմնադիրը: Ասոր մէկ
ձեւդէն ալ հաւանաբար, Գնունեաց նախարա-
րութիւնը:

Բայց ի՞նչ անուն տալ Սասմանց Տան կամ
Սանասարի սերունդէն առաջացած նախարարա-
կան տոհմին:

Մեր պատմագիրները՝ Տարօնի նախարարա-
կան նշանաւոր տոհմին անունը Մամիկոնեան
կ'իշխն, եկած՝ իբր թէ արեւելեան-Հիւսիսէն
Հայոց երկիր փախող ճեմաց Մամգուլեմ: (Խոյն,
Թ. Արծր.):

Մամիկոնեան և Արծրունի տունները, ըստ
վերոյիշեալ զոյգ պատմագիրներուն՝ փոխադարձ
խնամութիւն ունեին իրար հետ — . . . Բայց
Սամելի Մամիկոնեան զատուցեալ գնաց առ կայսրն
Արկադ . . . , երկնչելով ի Պարսից և ի քեռեաց
իւրոց Արծրունեաց «(Խոյն. Գ. Խը. 483-84):

Արծրունիք ուրեմն, քեռիները — մօրեղբայր
— էին Մամիկոնեաններու:

Իսկ Թ. Արծրունի (216) կ'ըսէ — «. . . զԳուր-
գինայ (Արծրունի) ասեմ, զյոյժ փառացի, և
ձոխ և նազելի գնալազահ Նստեալ զարմէ, յեր-
կուց թագաւորազանց զաճմանն սեռի բերելով
զբողոքոյն, զՍենքերիմայն, և ի մօրէ զՄամգոն-
եացն»:

Այստեղ ալ Մամիկոնեաններն են մօրեղ-
բայր (քեռի)՝ Արծրունեաց տոհմին, եթէ այդ-
պէս պէտք է հասկնալ՝ «ի մօրէ զՄամգոնեացն»
խօսքովը:

Վէնէ պարագային՝ Սասմանց կամ Մամի-
կոնեանց Տունը պէտք է բնակած ընդունիլ վա-
նայ Ծովակին արևմտեան-հարաւակողմը. իսկ
բուն Արծրունեաց Տունը՝ նոյն ծովուն արեւել-
եան-հարաւային եզրերը:

Այստեղ միանգամ կ'ծագի ահա Արեւելոց
և Արեւմտոց իշխանութիւններու պոլոթեան
հարցը, որուն յաճախակի կը հանդիպինք հէ-
քիաթներու և հէքիաթավէպերու տարտամ
ամբողջութեան մէջ, նոյն իսկ ներկայ Սասմանց
Տան երկրորդ փոփոխակին՝ Համզա-փալէվանի
ձեւդէն սկիզբը՝ «Արեւել և Արեւմտոց թագա-
ւորներ՝ ու անունովը կ'բացուի:

Ընդունելով թէ բոլոր Ժողովրդական հէ-
քիաթներու մեկնակէտ մը կայ, Ազգային վէպը
կրնայ ըլլալ միայն, ուրեմն վէպին ամէն մէկ
հարաւան էր որոշ նշանակութիւնն արժէքն

ունի հէքիաթներուն համապօր հատուածները քննասիրելու տեսակէտով:

Վէպին ունեցածը՝ հիմնական պէտք է սեպել, իւրապատուէ և աճեցուն, իսկ հէքիաթներունը՝ փոխառիկ: Վէպը բնական ինքնաբերական լոյսի վառարան մ'է, հէքիաթները՝ փոխառիկ, ցոլացած լոյսով յուսաւորուող մշտականութիւն միայն: Մէկն Արևն է, միւսները, միգամած արբանեակներ: Այս է փոխաբերաբար ժողովրդական Պատմավէպի տրեգիկային Գրուքիւնը:

«Արևելոց-Արևմտոց», կամ «Արևելայ-Արևմտայ» անուններով սահմանուած որոշ իշխանութիւնները՝ միայն ժողովրդական Վէպին մէջ չէ որ երևան կուգան: Հէքիաթներ որոնք աւելի մշտական են քան Վէպը, հիւսուած են արդէն այդ երկու սահմաններուն անունովը: Անոյիան կողմերը՝ «Արևելայ» են կամ «Արևմտայ»: Արևելոց թագաւորն՝ որ կ'ըսէր Արևմտայ թագաւորին՝ փայ, կամ «Արևելայ և Արևմտայ թագաւորներն» են որ խնամութիւն կ'հաստատեն իրարու հետ:

Վերջապէս Արևելք և Արևմուտք երկու սահմանածայրեր են ժողովրդական Վէպին ու հէքիաթներուն անհամար միգամածներուն մէջ, որոց մէջտեղ փռուած ասպարէզին վրայ թատերաբեմը կ'երկարաձգուի, կամ կ'սեղմուի ըստ կամու:

Արևելքի և Արևմուտքի կոիւ, կամ հաշտութեան աղեղի ձգում: Լոյսի ու խաւարի յաւիտենական պայքար, բարի-չարի յաղթանակ՝ ժամանակէ ժամանակ . . . չա'րունակ:

Բայց այստեղ, մեր վէպին համար՝ այդ Արևելքի և Արևմտքի մտաւոր սահմանները սեղմ կարկինի ծայրերով են ցոյցուցուի Արևելք ու Արևմտոց թագաւորներուն երկիրները շատ հեռու չեն իրարմէ. հազիւ գուցէ ջուր մ'ու հող մը կ'բաժնեն իրարու քաղաքները:

Մենքն հաւանականք, Վէպին համար, այդ բաժանող ջուրը Վանի Ծովափն է, որուն երկու ափերուն վրայ դէմ-դէմի կ'նստին Արևելք ու Արևմտոց քաղաքի պարիսպները:

Հէքիաթներուն մէջ՝ կրնան այդ պարիսպներն ու անոնք ներքոյ թագաւորող ուժերը ձգուիլ դեռ աւելի՝ զեպ Արևմուտք ու Արևելք, շատ աւելի ընդարձակ միջոց մը պահելով մէջերնին:

բայց աճէն պարագային՝ յորձանքի պտոյտը Վանի փոքրածիր լճափն է. երկանաքարին պորտն է ան.—չուրջը կ'դառնան արտակէզրոն մասնիկները՝ մի փոխառիկ պտոյտով:

Մաս մը փոխառիկներու մէջ ալ կ'հանդիպինք «Արևելոց» կամ «Արևմտոց» թագաւորութիւններու յիշատակութեանը: Բայց մասնաւորապէս երրորդին մէջ կ'տեսնենք նոյն ուխտագրութիւնը՝ «Արևելոց կողմի մարդ՝ ուն ու Գաւիթի մէջ, որ «Արևմտոց թագաւորի տղեն» է:

— «Գաւիթ հարցուց թէ» — Գու ո՞ր կողմի մարդն ես: Ըսեց. «Ես Արևելոց կողմի մարդն եմ»: Ըսեց. «Գաւիթ, իմ խոշունին դագմիլ մ'եղնի, արի՛, ես դու ահգ ու շարթ էնեմք»: Ըսեց. «Ե՛նչ ահգ ու շարթ էնեմք»: Ըսեց. «Եկայ ես լէ ագաբ, դու լէ ագաբ, մենք օր կարգուանք քըզի տղայ եղաւ, ընձի աղջիկ, իմ աղջիկ տամ քու տղին, քըզի ախլիկ եղաւ՝ ընձի տղայ, քու ախլիկ տուր իմ տղին»:

Այստեղ ուրեմն Գաւիթ՝ արևմտայ՝ թագաւորական ուժին ներկայացուցին է. իսկ հակառակորդը — Մըսրայ բանակին մէկ թիւը — Արևելայ:

Եթէ նկատենք որ Համգա-Փաշէվանի Սասնից ձիւղէն սեպուիլը՝ կապ մ'է որով կ'մտանան Գաւիթ ու փաշէվան, ուրեմն ուխտագիր կողմերէն մէկին անունն է Գաւիթ, միւսին Մըսրամէլի:

«Արևելոց» ու «Արևմտոց» դէմադէմ թագաւորութիւններու յիշատակութիւնն ալ լուրջ ուսումնասիրութեան նիւթներէն մէկն է Հայ Պատմավիպուսին համար:

* * *

Դասունք մեր նիւթին:

Հաւանաբար, ինչպէս գրաւոր պատմութեանն ալ յայտնի է, Սանասարի և Բաղդասարի Ագրամիլ կամ Արգամոգան՝ սերունդները, ժամանակի անցումով օտարացան, խորթացան իրարմէ, և աւելի վերջերս նոյն իսկ թշնամական դիրք բռնեցին իրար հանդէպ:

Գէթ այդպէս խորհիլ կուտայ՝ նեղ իմաստով ժողովրդի յիշած հէքիաթներուն «Արևելք և Արևմտոց թագաւոր» ի սահմանումը, ընդունելով Վանայ Ծովն իբր առանցք: Թէև

ի հարկէ, հէքիաթային կոռններուն թատերա-
փայրը, կըրնայ աւելի ընդարձակ սահմաններու
վրայ երեցած սեպուհի: Նոյնքան Արեւելք և
Արևմուտք է անշուշտ՝ ժողովրդի հէքիաթնե-
րուն համար՝ Եգրան և Թիւրանը, Պարսկահողն
ու Հայաստանը, Հայաստանն ու Բիւզանդեան
կայսրութիւնը, ընդարձակ ըմբռնումով:

Կամ թէ՛ մեր վէպին յատուկ տեղեկա-
գրութիւնով Սասունն ու վանք, Կապուտկողնն ու
Խոյալ քաղաք, Խյաթ կամ Պղնձէ-Քաղաք, Սա-
սուն կամ Մըսըր (Մուսուլ) ևն:

Ամբողջելով ըսենք որ, Սասնաարի հիմնա-
դրած Սասանց Տուրք, Իբր Կուտուղ և Հայրե-
նիք պաշտպանող քաջ ցեղ՝ պէտք է պահած
ըլլայ իր անունը մինչև այն օր՝ երբ բեմին վրայ
կ'երևի Մամիկոնեան տոհմը, ճինաց (Ջանկալ
զըհէլ) Մամգուն իշխանէն սերած:

Մամիկոնեան ցեղին՝ անգամ մը տեղացի
բնիկ հանգամանքն ստանալէ ետք՝ ա'լ Սասանց
Տան անունը կ'նսնմի, կ'նշխանայ ապա Մամի-
կոնեան Տան հետ, և այս անգամ հանդէս
կուգան Մամիկոն ցեղին գիւցազները՝ Դիվ անու-
նով: Այլ՝ այլևս քաջանց Տան (Քէճանց Ամիրի)
նպատմութիւնն է: Եւ մեր հէքիաթներու մէջ,
շատ տեղ, կ'իշխուին Քեհանց ամիրա, Քեհանց
տուք, Քեպալ (քաջք) ևն. յորդորումները:

Դէվերու ցեղին պատմութիւնը՝ քաջանց
Տան անունով ճանչցուած, իր մէջ կ'հիւսէ սա-
կայն ոչ միայն Մամիկոնեան նախարարական
տոհմին զորոյցները, այլ աւելի ընդարձակ սահ-
մանով՝ նոյն իսկ Հայ-Արշակունի հարստութեան
մեծ մասին անգիր աղաչող վէպը:

Պիտի յիշէի նաև որ՝ Սասանց Տան պատ-
մավէպին հետ զուգընթացաբար, կամ անկէ
անմատ՝ հէքիաթավէպերու մէջ, կ'իշխուին
միշտ 2իմաց կամ 2իմնայիմայ քաղաւորութիւն,
որ նոյն է ճինացի Մամիկոնեաններուն ցեղին
հետ, ու հայրենիքին ալ գուցէ (Տեսնէ՛ք «Եգրան-
Թիւրան» Ծնթ.՝ 372 և 478):

Ահա այսչափ՝ Սանասար-Բաղդասարի ծնունդ
տուած ցեղերուն և բնական վայրի մասին:
Բայց յիշենք դեռ մէկ քանի ցուցմունքներ ալ
յաջորդ յօդուածաշարով մը:

Վանք

2ԻԹՈՒՆԻ

ԽՈՐԷՆ ՆԱՐՊԷՏԻ ԱՆՏԻՊ ՏԱՂԵՐ

(Շորաւ-Խոթ և Էթը)

ՀԱՄԲՈՐ ՅԱՂԿԱԵՐԹԱՆՑ

Համբոյր մի լով, համբոյր անուշ,
Թոյլ տուր քաղեմ՝ շուրթէդ քընքուշ.
Ո՛հ, իմ ծարաւ շրթանց թոյլ տուր
Ըմպել սիրոյդ ըզկոյսն աղբիւր:

Գիտեմ, որ զայդ շընորհ անբաւ
Չես մահացուի տըւած բընաւ.
Գիտեմ որ կոյս են քո շըրթունք,
Եւ չէ՛ վայլած ոք դիւր բուրմունք:

Այլ և իմ սէր՝ անհամեմատ,
Քան զամենիցն է սիրահարստ.
Միթէ չէ՛ նա, ո՞ր գեղանի.
Մեծ այս շընորհն քո արծանի:

Եթէ կոր ինչ զրանա ալուում,
Ժրխտես և ինձ ևս, ապառնում՝
Ինչո՞վ պիտի յայտնես, ո՞վ կոյս,
Թե՛ քեզ հաճոյ են տրոփք ոգւոյս:

Այսպէս ես միշտ հենձե՛մէի,
Եւ զայդ շընորհ պաղատէի.
Այլ դու՛ անկուր միշտ թըւէիք,
Արցունքներուս անկարեկիր:

Եւ մինչ էի ես յուսարեկ,
Յանկարծ յայգուն տեսայ երէկ
Որ ինձ մերձեալ քողածածուկ՝
Եւ փարեցար յիս սիրանցուկ:

Եւ այլ յայլմէ, հրաժառ ի դող,
Ի վեր առի ըզկոյս քո քօղ.
Կարաւակեղ շրթունքս յեռանդ
Ընդ կոյս շըրթանցդ յօղեցան անդ 1):

Ի՜նչ ըզմայլմամբ լի էր համբոյր
Զօր քաղցեցի ես՝ վարթաբոյր
Շըրթունքներէդ քո սիրալագ,
Ո՞վ Աղինէդ իմ կուսանագ:

Երկին հրեշտակն իսկ բոցահուր
Հունի շրթներ քո սիրատուր
Եւ ոչ գարնան այգ լուսաշող՝
Մարգարտափայլ քո չունի ցօղ:

Եւ երբ իմ սիրտ զըւարթախորհ
Կզգայ որ ես լոկ զայդ շընորհ
Վայելեցի քենէ, Աղի՛կ,
Մընչեմ «քան զիս ո՞վ երջանիկ»: